

Мирзиятов Шухрат
PhD, ТошДШИ

“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” ЁЗГАТ НУСХАСИНИНГ ГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги туркий сўзликлар илмий жиҳатдан ўрганилиб, мазкур сўзликларнинг график хусусиятлари батафсил келтирилган.

Таянч сўз ва иборалар: сўзлик, график хусусият, кўлёзма, “Ёзгат” нусха, товуш, ҳаракат, ҳарф.

Аннотация. В данной статье изучаются слова тюркского происхождения в произведении Замахшари «Муқаддамату-л-адаб» и подробно приведены их графические особенности.

Опорные слова и выражения: словник, графическое свойство, рукопись, копия «Язгат», звук, харакат (подвижность), буква.

Summary. In this article the author investigates Turkic words and phrases (vocabulary) in the work of “Muqaddimat ul-Adab” by Makhmoud Zamakhshary from scientific point of view and proposes their graphical features.

Keywords and expressions: vocabulary, graphical feature, manuscript, the copy of the work “Yozgat”, voice, opostorphe, letter

Ватанимиз мустақилликка эришгандан сўнг бой илмий меросимизни ўрганиш соҳасида турли фанлар қатори тилшунослик, адабиётшунослик, луғатшунослик ҳамда шарқшуносликка оид кўлёзма манбаларни ўрганиш, тадқиқ этиш учун кенг имкониятлар эшиги очиб берилди. Айнан шу йилларда кўплаб буюк аждодларимиз қатори Маҳмуд Замахшарийнинг асарлари ҳам ўрганила бошланди.

Мустақилликка қадар Маҳмуд Замахшарий илмий мероси кам ўрганилган. 1995 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Маҳмуд Замахшарий таваллудининг 920 йиллигини нишонлаш ҳақида қарори алоҳида аҳамият касб этди. Халқимиз ва кенг жамоатчиликни бобокалонимизнинг ҳаёт-фаолияти, илмий мероси билан таништиришда А. Рустамов, У. Уватов, З. Исломов, М. Ҳакимжонов, М. Носирова, Н. Сулаймонова каби олимларимизнинг илмий-тадқиқот ишлари, монография, рисола ва туркум мақолалари диққатга сазовор ишлардан ҳисобланади.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг таҳлили, унинг асосан ижтимоий соҳаларда, чунончи, адабиётшунослик, тилшунослик, луғатшунослик, аруз, нотиклик санъати, шеърят, мантик, география, фалсафа ҳамда диний илмларни

ўз ичига олган асарларида кўринади. Маҳмуд Замахшарий асарларининг кўпчилиги адаб илмининг турли масалаларини ўрганишга йўналтирилган. Бугунги кунда унинг қаламига мансуб турли соҳалардаги 70 дан ортиқ нодир асарлари мавжудлиги маълум. Маҳмуд Замахшарийнинг чуқур билими, буюк даҳоси ва фаннинг турли соҳаларга оид ўлмас асарлари у ҳаётлик пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқида унга бетакрор шуҳрат келтирган.

Маҳмуд Замахшарийнинг кўплаб асарлари қаторида унинг тилшунослик, луғатшуносликка оид “Муқаддамату-л-адаб” асари алоҳида ўрин тутди.

1921 йилда Садриддин Айний “Меҳнаткашлар товуши” газетасида ёзган мақоласида Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробар деб, унинг ижодига эътибор беришга чақирган эди.

Ушбу асарнинг арабий-форсий, арабий-форсий-туркий, арабий-форсий-туркий-мўғулий сўзлик киритилган қўлёзмалари дунёнинг турли мамлакатлари фондида сақланмоқда.

Ушбу асар юзасидан ҳам устозларимиз З. Исломов, М. Ҳакимжоновлар томонидан номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинган. Мақола “Муқаддамату-л-адаб” асарининг арабий-форсий-туркий сўзлик киритилган дунёда мавжуд нусхалар ичида ўзининг энг қадимийлиги билан қимматли “Ёзгат” нусхасидаги имло хусусиятлари ҳақидадир. Ушбу қўлёзма асар хотима-сидаги ёзувга кўра, хижрий 655, милодий 1257 йилда Хоразмлик котиб Иброҳим бин Маҳмуд сўфи Муазза қўли билан китобат қилинган. Ушбу қўлёзма XII–XIII аср туркий тили, лексикаси, унинг семантик, грамматик хусусиятлари ҳамда ўрта аср туркий тилига мансуб бўлган сўзлик ва унинг график хусусиятларини очиқ беришлиги билан характерланади. Ушбу нусхадаги туркий сўзликнинг графикаси кейинги асрларда китобат қилинган бошқа қўлёзмалардаги имло қоидаларидан бир қанча ўзига хосликлари билан ажралиб туради.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг ўрганилган барча қўлёзмаларида туркий сўзлик тўлиғича арабий услубда берилган. Уларда жумлалардаги кетма-кетлик араб тилига мослаштирилган. Масалан, араб тилидаги سجر التنور – *сажара аттану:ра* ибораси ТI нусхасида *قىزى يىتى تنورنى* – *қызытты танурны* (ТI.196а.), ТII ҳамда ТIII нусхаларда *قىزىتى تنورنى* – *қызытты танурны* (ТII.32 а. 5; ТIII.306.9) шаклида берилган. Тадқиқ этилаётган манбада ушбу ибора *تمدورنى اوتاندى* – *тамдурны отанды* (1216.2) тарзида берилган.

Арабча *عر الرجل* – *шаъара ар-ражулу* ёрдамчи нусхаларда *وشوق ايتى* – *қошуқ айитты эр* (ТII. 326.6; ТIII 31а.6) шаклида берилган. Ёзгат нусхасида ушбу ибора *آر شعر ايدى* – *эр шеър айды* (122а.3) маъносида берилган.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”нинг Ёзгат нусхасида айнан туркий сўзликка алоҳида эътибор қаратилган ва туркий жумла тузилиши анъанага асосланган.

Ёзгат нусхасининг ўзига хослиги туркий сўзликка, айниқса, талаффуз қоидаларига алоҳида эътибор қаратилганлиги билан ажралиб туради. Қадимий даврга мансуб туркий тилдаги кўлёмаларда айрим истисно ҳолатларни инобатга олмаганда сўзлар ҳаракатсиз – зеру забарсиз ёзилган. Лекин “Муқаддамату-л-адаб”да туркий сўзларнинг ўқилишини, биринчи навбатда, тўғрилаш мақсадида матннинг турли ўринларида ҳаракатлар қўйилган. Ҳаракатларнинг берилиши барча сўзларда бир хил учрамайди.

(Е. 122а.3) *ايشكى بلساديم – лайта шеъри – кашки билсадим.* Иборадаги *би* касраланган, *лом* сукунланган. Шу ҳаракатлар орқали сўз тўғри ўқилишига имкон яратилган.

(Е. 120а.5) *اورغلقنى سجتى – базара ал-базра – уруғлуқны сачты.* Туркий *اورغلق* – шаклидаги сўзни *уруғлуқ*, *урығлық* кўринишида ўқиш мумкин. Кўлёммадаги ҳаракатлар ушбу сўзни айнан уруғлуқ шаклида талаффуз қилишни кўрсатади. Чунки, “Муқаддамату-л-адаб”нинг мавжуд барча кўлёмаларида юқоридаги қолипга риоя қилинган; қиёсланг:

(ТI. 194а.3) *ساجتى اوروقنى* – сачты уруқны, (ТII. 31а.1) *سجتى اوروقنى يركا* – сачты уруқны *йэрга*, (В. 30а.6) *سجتى اوروقنى* – сачты уруқны.

Туркий сўзнинг бошидаги товушни аниқ кўрсатишга қаратилган ҳолатлар. (Е. 118б.3) *سمد – самада – арладى – ирлади*; қиёсланг:

(ТI.192а.1) *ييرلادى* – йырлади, (ТII.29б.1) *ارلادى* – ырлади, (ТIII.29а.9) *ايرلادى* – ырлади.

(Е.116а.1) *نقب على القول* – нақба ъала-ал-қавл, *اولغ بولدى* – улуғ бўлди элга, *اولوغلوق قىلدى بوندون لار اوزا* – улуғлуқ қылды бузунлар уза. Жумла бошидаги алифнинг ҳаракати – дамма билан кўрсатиб ўтилган, қиёсланг:

(ТI.188а.4) *اولغ بولدى ايلكا* – улуғ бўлди элга, (ТII.26б.5) *اولوغلوق قىلدى ارانلار اوزا* – улуғлуқ қылди аранлар уза, (ТIII. 28а.1) *اولوغ لوق قىلدى كيشى لار اوزا* – улуғлуқ қылды кишилар ўза.

Қиёсланган нусхаларнинг барчасида “улуғ” сўзининг унли товушлари ҳарф орқали ифодаланган. Бу ҳол ўрганилаётган кўлёммада дамма ҳаракати орқали берилган.

Асардаги (Е.112б.3) *خوى النجم* – хава-ан-нажму *يُلدوز بتي* – йулдуз батты сўзидаги биринчи у унлиси дамма ҳаракати орқали, *بتي* – батты феълидаги икки “т” ундоши ташдид билан, қисқа “и” касра белгиси билан ифодаланган, қиёсланг:

(ТI.183а.3) *باتتى يولدوز*, (ТII.23а.4) *توشتى يولدوز*, (ТIII.26а.5) *توشدى يلدوز*

Айрим сўзлар анъанавий шаклда бўлса ҳам, тўлиқ ҳаракатлар билан берилган. (E.115a.7) غَرَبَتِ الشَّمْسُ – *гарабат-аш-шамсу*, كُون بَتَّى – *кун батты* (E.1146.5) رَسَبَ فِي الْمَاءِ – *расаба фи-л-маи*, بَتَّى سَفًّا اِيْجِنْدَا – *батты сув ичинда*.

Юқоридаги иборалардаги *батты* феъли тўлиқ ҳаракатлар билан кўрсатилган. Қиёсланг: (ТI.186б.1) باتتى سوغه , (ТII.25а.7) جوكتى سفا , (ТIII.27а.7) بتى سفا.

(E.1086.4) مَرَى – *мара*, كُمان تَتَّى – *гумон тутти*. Қиёсланг:

(ТI.1776.2) سيزيك انقايلتى – *сизик анқа илти*, (ТII.19а.6) كمانقا توشتى – *гумонқа тушди*, (ТIII.24а.3) سيزىندى – *сизинди*.

Қўлёзма матнида асосан анъанавий туркий матнлардаги каби ундошларнинг берилиши қоидасига амал қилинган. Лекин қўш унли ва ундошларни ифодалашда араб тилидаги каби ташдид белгисини туркий сўзларда қўллаш ҳолати ҳам учрайди. Масалан, (E.113a.3) ماضى لطپته – *мада латийатаҳу*, نِيَّتِي تبايردي – *ниййати тапа барды*. Қиёсланг: (ТI.184а.2) نيت قيلغان , (ТII.26б.1) بىيركا باردى .

Қўлёзма матнида “г” товушини ифодалаш учун “ڭ” ҳамда “ك” шакллар қўлланилган. Масалан: يتيڭ قليج – *етиг қилич*, منڭوا اينكان – *мангу ингон*.

Матнда “в” товушини ифодалаш учун эса “ۆ” ҳамда “ف” шакллар қўлланилган. Масалан:

سفلوغ يغورت – *сувлуқ ягурт*, اوجي – *авчи*.

П товуши эса “ب” ҳамда “پ” шаклларида қўлланилган. Масалан: پشمش ات – *пўстин дўз*, كفاچ كا – *кувачга пишмиш эт*.

Ж товуши эса ڭ шаклида берилган. Масалан: نژداغ – *ниждоғ ва бошқалар*.

Демак “Муқаддамату-л-адаб” “Ёзгат” нусхасидаги туркий сўзлик қатламини ўрганиш, унинг XII-XIII асрларга мансуб эканлигини кўрсатади. Қўлёзмадаги туркий сўзликнинг график хусусиятлари сифатида куйидагиларни хулоса қилишимиз мумкин:

1. “Ёзгат” нусхасидаги туркий сўзлик бирикмаларида аввал от кейин эса кесим қўйилган. Бошқа қўлёзма нусхаларида эса аввал феъл кесим кейин эга қўйилганлигини кўриш мумкин.

2. Ушбу қўлёзмада бошқа қўлёмаларда учрамайдиган яъни ундош харфлар устида касра, дамма, ташдид белгилари қўйилган. Бу эса туркий сўзларни тўғри ўқилишини таъминлаган.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг “Ёзгат” нусхасидагина В товуши ڭ ҳамда ڭ шакли, Г товушини ифодалаш учун ڭ ҳамда ك шакли, П товуши эса ب ҳамда پ шаклида, Ж товуши эса ڭ шаклида, З товуши эса ز،ذ،ذد шаклларида берилганлигини кўраимиз.